

עיונים בספר יונה – דוד ליברמן

א. יונה – איש מידת הדין

בספר יונה בא לידי ביטוי רעיון התשובה. אולם לימוד הרעיון מותך הספר אינו רק ממערכת חסי הנביא והעם, כרגיל, אלא גם, ואולי בעיקר, ממערכת חסי הנביא וה'. הספר כולו עומד בסימן מאבק בין שתי תפיסות מעגרות בענין התשובה וערכה, תפיסת הקב"ה ותפיסת יונה.

יונה אינו אמר במפורש כיצד רואה הוא את התשובה אך אפשר ללמוד מותך מעשיו (א) הרצון לקבל את הנבואה, וחרוץ האף אחרי שמחל ה' לניונה) שתפיסתו היתה כי הגויים אינם ראיים לרחמים, ומדוע? "משמרים הבלי שוא חסדם יעזבו" (ב, ט). יונה בטוח שאין בכוחם של הגויים להחזיק בדרכם הטובה זמן רב, תשובתם היא אך מן השפה ולחוץ. שורשי הדברים – לאור דרשתו של ר' אליעזר: "יונה בן אמתי בן צרפית (צרפתי) אלמנה היה". הוא הוא הילד שהחיה אליהו, דהיינו בנו הרוחני של אליהו וירש ממנו את מידתו העיקרית – הקנאות ("קנא קנאתי לה' אלקי צב-אות) והיות וכך, אין הוא מסוגל לסלוח למי שלא חזר לחלוטין בתשובה, ואין הוא מסוגל להבין פטחה על שתי הסעיפים. מאמרו של ר' נחוניא בן הקנה זורק אור נוסף על תפיסתו של יונה: "תדע לך מפרעה שמרד בהקב"ה מאד. והצילו מן המיתה... ומלך בנינה" אין זה הגיוני לקבל את הדברים כפשוטם. במה זכה פרעה לאריכות ימים מפלגת כזו? הכונה היא שנינה היתה דומה, כפי שהצטידה בעיני יונה, למצרים ופרעה. פרעה מהוה את הדוגמה הטובה ביותר לשימוש לרעה בכוח התשובה, הוא שם אותה ואת כבודו של הקב"ה ללעג ולקלס, כי כמעט לאחר כל מכה הבטיח לחזור בו, וכשהוטרה המכה חזר לדרכיו הרעות תוך ניצול ארץ אפיו של הקב"ה. יונה חושש שדבר דומה יקרה עתה בנינה, ושוב יהיה חילול ה' מתוך רחמיו הגדולים. דבר מעין זה כבר קרה לו בעבר שכן דרשו בפירקי דר' אליעזר: "פעם שנית שלחו על ירושלים להחריבה. כיון שעשו תשובה עשה הקב"ה ברוב רחמיו ונחם על הרעה ולא החריבה, וקראו אותו נביא השקר. שלישיית שלחו על נינה להחריבה דן יונה בינו לבין עצמו ואמר יודע אני שהגויים קרובי תשובה הם ויעשו תשובה ומשלח רוגזו על ישראל, ולא די שישראל קורין אותי נביא השקר אלא אף עובדי אלילים קורין אותי נביא השקר". כלומר – ישראל ניצלו לרעה את התשובה וחולל שם נביא ה' וממילא שם ה'. החשש הוא שזה יקרה עתה בגויים. דרכו של ה' היא אחרת: "אתה חסת על הקיקיון אשר לא עמלת בו, ולא גדלתו... ואני לא אחוס על נינה העיר הגדולה אשר יש בה הרבה משתים עשרה רבוא אדם... ובהמה רבה". כל בריה, ואפילו בהמה, היא פרי כפיו של ה' והוא אבי כולם. אב אינו יכול לנהוג בבניו שילדם ועמל לגדלם במידת הדין. הוא תמיד מרחם עליהם, על אף שהם בני סוררים. סיוף הספר קטוע, לא מוזכרת תשובתו של יונה ולא דברי פיוסים של הקב"ה. ה' ענה והשאיר את יונה עם לבטיו. ואפייני ליונה הוא שמהיותו קנאי ואיש האמת כאלהו אינו חוזר בו ואפילו כשהרוב איתו הוא אלוקיו.

ב. קנאותו הלאומית של יונה

חז"ל העמיקו יותר, ומצאו את תפיסתו של יונה בענין התשובה כיונקת מתפיסתו הלאומית. כאמור, יונה הוא בנו הרוחני של אליהו. אלא שקנאותו נוטה לצד ההפוך מזו של אליהו. אליהו מקנא לכבוד ה' המחולל ע"י עמו העוזבים את בריתו. וכך הוא שוחט את ארבע מאות וחמשים נביאי הבעל שהם מבני ישראל ("וישלח אחאב בכל בני ישראל ויקבוץ את הנביאים אל הר הכרמל") והוא מקטרג על ישראל ואמר לה': "כי עזבו בריתך בני ישראל, את מבחוחתיך הרסו ואת נביאיך הרגו בחרב ואחר אני לבדי ויבקשו את נפשי לקחתה" ויבקשו - אף אחרי שהעם הרואה את מפתיו מכיר באלו-הות ה'. ("וירא כל העם ויפלו על פניהם ויאמרו: ה' הוא האלוקים"). את חטא מנהיגי העם הוא תולה בעם כולו. ועל כן, על דברי ה' "לך שוב לדרכך מדברה דמשק" דרשו חז"ל שישנה בשליחות זו תוכחה לאליהו "עד שאתה מקטרג על בני, לך לדרכך דמשק וקטרג עליהם" ומשום אותו לישעיהו ולמשה שאף הם נענשו בשל קטרוג על ישראל. יונה, כביכול ירד לעולם כדי להראות את צידה השני של מידת הקנאות. ששורשה באהבת ישראל עזה, קנאות שבגללה הוא משתדל לטשטש ולהסוות את פגמי ישראל, ומכוחה הוא מקטרג על הגויים. והלא כך דרשו חז"ל במדרש לעל " . . . שלחו על יונה להחריבה דן יונה בינו לבין עצמו ואמר: יודע אני שהגויים קרובי תשובה הם ויעשו תשובה ומשלח רוגז על ישראל" יונה אינו רוצה להחזיר את הגויים בתשובה, כי הדבר יעורר קטרוג על ישראל שאינם שבים, וזאת על אף שהוא מניח שיחזרו בתשובה (קרובי תשובה הם). כן מתגלה יחסו השלילי אליהם בהיותו בספינה. בעוד סער גדול בים הספינה מחשבת להשבר והמלחים זועקים איש אל אלוהיו, אין יונה מתפלל למענם, על אף שיכול היה לנצל הזדמנות זו כדי לקדש לעיניהם את שם ה'. הוא פורש לירכחי הספינה ונרדם! גם התנהגותם האנושית כלפיו (סרבו לזרקו על אף שאמר להם לעשות זאת, ורק כשלא נותרה ברירה עשו זאת, תוך בקשת סליחה מה') לא ריככה את ליבו ולא שינתה את דעתו: "משמרים הבלי שוא, חסדו יעזובו"! בטחונו מלא כי אין ביכולת גוי לעבוד את ה' באמת ובתמים.

ומאידך גיסא - אף הוא מהסס כלל לבשר בשורות טובות ונחמות לירבעם בן יואש מלך ישראל ("הוא השיב את גבול ישראל מלבוא חמת עד ים הערבה כדבר ה' . . . אשר דיבר ביד עבדו יונה בן אמתי הנביא" (מלכים ב', י"ד, כ"ה)), זאת על אף שעל מלך זה נאמר "ויעש הרע בעיני ה' לא סר מכל חטאת ירבעם בן נבט". הסיבה ברורה, כאן הבשורות הן בשורות נחמה לעם ישראל וסנגוריה להם.

חז"ל בתארים את מהלך הספר, יורדים לעומק ההבדל בין התפיסות השונות בבעיה זו.

ג. מהלך הספר

"ויקם יונה לברוח תרשישה מלפני ה'" "אמר יונה אלך לחו"ל למקום שאין השכינה נגלית

שם".

ישראל נבחר להיות עם ה', כדי להיות דוגמה לגויים כולם, ולהשיב את העולם כולו אל אביו שבשמים. אך כל עוד לא עשה זאת, מהו מצבו? יונה מבין שה' משרה את שכינתו וקדושתו

אך ורק על ישראל וכל פעולתו בעולם היא אך ורק דרך ישראל. יתר העולם אינו נהנה כלל מקדושת ה'.

על כן, כאשר ה' שולחו להשיב את הגויים בתשובה, מתנגד לכך יונה. הוא בטוח שגאולת העולם תבוא דרך ישראל בלבד. דהיינו, רק כאשר עם ישראל עצמו ישוב בתשובה, ירא הגויים "כי מי גוי צדיק" וכו', וישו בו גם הם. ואילו ה' דורש ממנו להשיב את הגויים בתשובה כאשר התשובה היא באמצעות כוחות הגנוזים בהם עצמם. יונה אינו מאמין בקיומם של כוחות כאלה, וממילא הוא בטוח שאין מגיעה להם סליחה.

תגובתו היא - לברוח תרשישה, למקום בו אין השכינה נגלית. תגובה זו נובעת מתוך תפיסת עולמו. ה' משרה את קדושתו אך ורק על עם ישראל שמקומו הוא בארץ ישראל. ברור ש"עיני ה' משוטטות בכל הארץ" וא"כ אין אפשרות להמלט ממנו כפי ששואלים חז"ל במדרש, אך תשובתו היא: "אין השכינה נגלית שם" (מבלי לרדת לעומק המדושג) - ה' קיים בכל מקום, אך אין הוא מגלה את כבודו ואין הוא משרה את קדושתו אלא בארץ ישראל.

בנגוד לכך התפיסה האמיתית היא: נכון שהקדושה הנגלית היא רק בישראל, אך היא נמצאת בכל יתר העולם בצורה מוסתרת ומצנעת. אין ה' פועל שם באופן גלוי, אלא מסה את פעולתו. וכך ביטא זאת חז"ל: "אמר יונה אלך לי לחו"ל וכו' אמר לו הקב"ה, יש לי עבדים כמותר", כלומר - כביכול איננו פועל בעצמו אלא באמצעות משרתו. (תפיסה זו מבוטאת יפה ברמב"ן על התורה, בפרשו לויקרא י"ח כ"ה: השם הנכבד ברא הכל... ונתן על כל עם ועם בארצותם לגויהם כוכב ומזל ידוע, וגבוהים עליהם מלאכי עליון נתנם להיות שרים עליהם. אבל א"י לא נתן עליה מן המלאכים, קצין שוטר ומושל"...) עיין שם).

יונה יורד ליפו, ועולה על אוניה לתרשיש. ה' מטיל סער גדול בימ, ויונה מושלך מהאוניה אל בטן הדג.

אין כוונת ה' להפחיד את יונה, בהראותו את גודל כוחו. סוף סוף עסקים אנו בנביא קדוש ולא בסתם אדם. כוונתו היא - להראות ליונה שתפיסתו היתה מטטעית. הרוח והמים מטבעים את האוניה כלומר איתני הטבע ממלאים את רצון ה' בחו"ל כמו בארץ. אך זה עדיין אינו מספק את יונה. איתני הטבע הם כלל-עולמיים. וא"א לדבר על כוחות ומים המיוחדים לא"י. אך על חו"ל עצמה ודאי אין קדושת ה' שורה. לכן מלמד אותו ה' לקח שני".

"וימן ה' דג גדול" ויתפלל יונה במעי הדגה".

חו"ל חשו בהבדל, ועל סמך הבנתם את הספר בארו שיונה נבלע במעי דג גדול, עובדה זו היא חשובה, היות והדג היה גדול היה ליונה בית במעיו. חז"ל מתארים כיצד מראה הדג ליונה את כל צפונות הים, אוקיינוס, עמדי הארץ וכו', כלומר ה' מראה ליונה כיצד הוא שולט ומעמיד את העולם כולו. אמנם כלפי חוץ ועל פני השטח אין זה נראה. אך היסודות הם שלו, וכשירידים לעומק רואים שהכל נובע ממנו ומועמד על ידו. ענין זה נכון בא"י ובחו"ל. לגבי עם ישראל ולגבי אומות העולם. (כדי שתוצר ההשוואה אצל יונה מראה לו ה' את שבילי ים סוף שעברו במ ישראל, ואת ההרים שעליהם עמדת ירושלים, ומצד שני את עמודי הארץ נהר

האקיינוס, ומקום שאליו יוצאים משברי הים כלומר דברים כלל עולמיים, וישראלים כאחת). אך יונה עדיין אינו מסתפק בכך, והראה שעדיין אינו מתפלל שיוחזר לארץ כי איננו רוצה עוד למלא את השליחות. הוא עדיין אינו מאמין שהבריות שבחור"ל, אף בהן יש כוחות של יראת ה'. לכן מלמדו ה' לקח שלישי. הדג מקיא אותו אל תוך פיה של הדגה, ובמעיה של הדגה צר ולא נוח. ועכשיו – "ויתפלל יונה במעי הדגה" תהפכות גורלו מעידות שגם בריות בחור"ל ממלאות למעשה את רצון ה', ולכן הקיא אותו הדג אל תוך מעי הדגה. פירוש הדבר הוא שהבריות האלה ממלאות את רצון ה' כלומר – בכל בריה בעולם צפונים במעמקיה הרצון והיכולת לשרת את ה'. (אולי לכן דגים דוקא, כדי לרמוז על העמק בו צפונים ומסתרים כוחות אלו), רק עתה יונה מוכן למלא את השליחות.

ד. לקח הקיקיון

אך מה עדיין חסר ליונה? מה פשר חרון האף שלו לאחר שריחם ה' על נינוה, ומה רצה ה' ללמדו במעשה הקיקיון?

יונה הבין שהגויים אף הם מסוגלים לעשות תשובה. הוא מבין שגם במ נטע ה' כוחות נפש לעו בדו. על כן לא יתכן לפרש את חרון אפו בכך שחשב שאין הגויים ראיים לתשובה מצד עצמם. הסיבה לכעסו היא נכון שהגויים מסוגלים לתשובה, אך מדוע עשה אותם ה' כך? מדוע לא ימצאו הכוחות רק בעם ישראל, שהוא העם היחיד הזכאי בגלל בחירתו. וכאן שוב מתקשרים הדברים לפרעה. רשעים אלו אינם זכאים למתת גדולה כתשובה בפרט, ולעבודת ה' בכלל! אם כן מסתבר לנו חרון האף שלו בכעס על יחס טוב מדי לגויים, וכמחאה נגד דרכי ה', ובמצב כזה הוא מעדיף למות.

ה' מצמיח לו את הקיקיון ואח"כ שולח את התולעת. הלקח הנלמד הוא: אתה מצטער על שאבד לך דבר שהביא לך תועלת. למעשה תפקידו של העולם כולו הוא להגיע לאמונה בה', וכך להראות את שליטתו על כל דבר, כלומר מטרתו להביא תועלת כביכול לה', ואם ה' טורח ע"פ מושגיני ביצירת דבר, כלומר יצר דבר גדול, מראה הדבר שהתכוון להפיק ממנו תועלת גדולה (ואמנם עתה מפיק ה' מנינוה תועלת רבה וקידוש שמו) זוהי טענתו כלפי יונה. אם מצטער אתה על אובדן דבר ששרת אותך, הרי אצלי "סוף מעשה במחשבה תחילה" וממילא עצם העובדה שיצרת את נינוה ועמה מעידה שהם מביאים לי תועלת כביכול, איך ארצה להשמידם? כלומר, יצירת דבר על ידי ה', פרושה חיוב להיות יצירת משרת שלו. ממילא אין רע כלל, כי מעצם הברא של כל דבר ודבר הוא משרת את ה', הוא טוב.

זוהי התשובה הנצחת לתפיסה הקנאית שפרושה הוא – חלוקה של טוב ורע. והדברים משתלבים עם תשובתו של ה' לאליהו: "לא ברוח ה'... לא ברעש ה'... לא באש ה'". קול דממה דקה".

הרוח, הרעש, האש, כל אלו פורצים ממוקדים מסויימים ונפסקים לאחר זמן. הם מוגבלים. אך איננו יכולים להצביע על מקור מוגבל לדממה ולא להפסיקה. בקול דממה דקה ה', ומי שאוזנים לו מקשיב היטב ושומע אותה בכל מקום ובכל זמן.